International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2023; 9(6): 08-11
© 2023 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 12-09-2023
Accepted: 14-10-2023

Gurupada Roy
Research Scholar, Department of Sahitya National Sanskrit University, Tirupati, Andhra Pradesh, India

Corresponding Author:
Gurupada Roy
Research Scholar, Department of Sahitya, National Sanskrit University, Tirupati, Andhra Pradesh, India

किरातार्जुनीयस्य माहात्म्यम्

Gurupada Roy

प्रस्तावना

किरातार्जुनीयम् अष्टादशसर्गात्मकं महाकाव्यं महाकविभारविरचितम्। तत्र किरातार्जुनीयम् इति नामकरणं चमत्कारि अर्थात् वक्रोक्तिपूर्णमस्ति। इदं नाम हृदयरञ्जनं करोति परन्तु शिशुपालवध इति नाम न आनन्दप्रदम्। एवं मुद्राराक्षसोऽपि।

कर्तुः परिचय

किरातस्य कर्ता भारविः इत्यत्र नास्ति संदेहः। रविः अत्र तृतीयान्तप्रयोगः द्रष्टव्यः अयं सप्तमशताब्दिकः अथवा षष्ठशताब्दिकः इति समालोचकाः वदन्ति । अयम् उत्तरदेशीयः अथवा दक्षिणदेशीय इति संदेहे, कविः सीमातीतः, कालातीतः सर्वदा वर्तमानः असीमप्रतिभासम्पन्नः रविवत् स्तुत्यः भवति।

कवेः प्रशंसकः स्तावक

आनन्दवर्धनः, मम्मटः, रुय्यकः, विश्वनाथः, विष्णुशर्मा, नारायणपण्डितः च भारविप्रशंसन्ति । रामचरितमानसकारः छायावादी कविश्च एते सर्वे भारविं सुष्ठु जानन्ति। भाविः कविः अर्थगौरवस्य कृते प्रसिद्धः अर्थगौरवम् आयाति लक्षणया, व्यंजनया वा ततः हितान्न यः संश्रुणुते इत्यत्र लक्षणा । रिपुतिमिरमुदस्य इत्यत्र व्यंजना । किरातस्य मङ्गलाचरणपद्ये सौशब्धं वर्तते ।

किरातार्जुनीयस्य नामकरणबोधः एवं कर्तव्यम्

किरातश्च अर्जुनश्च किरातार्जुनौ । तदधीकृत्य कृतं काव्यं किरातार्जुनीयम् । तत्र छप्रत्ययः मङ्गलाय भवति । अस्य उत्सः भवति महाभारतवनपर्व इदं पञ्चमहाकाव्यान्तर्गतम् । बृहत् त्रयीषु च प्रधानमस्ति ।

नायकविचार

अस्य काव्यस्य नायकः अर्जुनः धनुर्धरः धीरोदात्तनायकः, जगन्नाथवंशजः मध्यमपाण्डवः, वीररसप्रधानः च। वीररसः राष्ट्रहिताय भवति । न तु शृङ्गारः शान्तो वा। मल्लिनाथेन उक्तं यथा -

नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशजः,
तस्योत्कर्षकृतेऽनुवर्ण्य चरितो दिव्यः किरातः पुनः ।
शृङ्गारादिरसोऽङ्गमत्र विजयी वीरप्रधानो रसः,
शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम् ।।

उपनायक: किरातः वनेचरः, किरातराजः, राष्ट्रदूतः मितभाषी, शिवांशः, कर्मवीर : बुद्धिमान्, सदाचारी च । अत्र अन्ये नायकाः वर्तन्ते यथा युधिष्ठिर, भीम, नकुलः सहदेवः च ।

आलंकारिकाः इत्थंप्रशंसन्ति

उपमा कालिदासस्य भारवेर्थगौरवम् ।
नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ।। इति

श्रीकृष्णकविमतम् नयपथदिपिका भारवेः वाणी इति । तत्र मल्लिनाथमतं यथा-

नारीकेलफलसम्मितं वचो भारवेः इति ।

क्षेमेन्द्रवचनं यथा -

वंशस्थविलप्रयोगे सिद्धहस्तः भारविः ।

अविवेचितमपि मधुरं विवेचितं तुन्तरतिरसधनत्वात्।
कदलीफलमिवसत्कविवचनं रसिकस्य भातिमधुरतमम् ।।
इतिश्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रपरकालसंयमीन्द्रः।
अत्र सत्कविः नाम ईश्वरपरायणः। मल्लिनाथमते तु भारवेः वचनम् अर्थगौरवपूर्णं क्लिष्टं च। भारविः स्वयम् उक्तवान्। यत् -

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।
रचिता पृथगर्थतागिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ।।
अत्र वक्रोक्ति वर्तते।

किरातस्य अर्थगौरवपूर्णं प्रसिद्धपद्यं यथा-

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्।
वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ।। इति

अत्र झटिति कार्यं न करणीयम। विचार्य कार्यं कर्तव्यम्। परन्तु जनः क्रोधेन बुद्धिहीनः सन् अकृत्यं करोति। स्वजनं हन्ति ततः पश्चातापं करोति। चीनदेशः अविचार्य अकृत्यं करोति। पाकिस्थानदेशः अविचार्य करोति। दुःशासनः निन्दनीयकार्यं कृतवान् । क्रोधः मानवस्य परमशत्रुः। श्रीमद्भाग्वद्गीता वदति अत्र-

क्रोधात् भवतिसम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंसात् बुद्धिः नाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ।। इति

इदं पद्यं तुलसीदासेन अनुक्रियते यथा-

शहसा करि पाछें पछि ताहीं । कहई वुध बुध ते नाहीं ।।

सुयोधनस्य सुन्दरशासनमादाय वदति-
जासु राज प्रिय प्रजा दुःखारी ते नृप अवशी, नरक अधिकारी।। इति

सर्गव्यवस्था - किराते अष्टादशसर्गा: विलसन्ति। तेषु प्रथमसर्ग: सर्वोत्कृष्टः सर्वेषां सर्गाणां भित्तिः अत्र प्रत्येकेऽस्मिन् पद्ये राजनीतिपरकं ज्ञानं वर्तते। अत्र कलापक्षः भावपक्ष: च शोभते । कलापक्षः नाम यमकादिरलंकारः भावपक्ष: भवति रसध्वनिगुणादिः इति ।

सुयोधनदुर्योधनयोः विचार:- दुःखेन योधनं, मायया कपटेन, छलेन शासितुम् इच्छति जेतुम् इच्छति इति दुर्योधनः। सुखेन योध्यते योधनं नयेन धर्मेण प्रजा रंजयितुं शासितुम् इच्छति इति सुयोधनः ल्यु प्रत्ययः। तत्र दुर्योधनः संकीर्णमनाः। अत्र तु उदारमनाः। दुर्योधनः दुर्नीतिमान्। सुयोधनस्तु सुनीतिमान्। एवमेव तत्र महाभारते यत् नीरसः अस्ति। अत्र तु सरसः।

किराते मङ्गलपद्यम्

किराते यत् मङ्गलपद्यं तत् वस्तुनिर्देशात्मकम् अस्ति। न तु आशीर्वादात्मकम् । न वा नमस्कारात्मकम्। मङ्गलाचरणं कवेः मङ्गलाय पाठकानां हिताय श्रोतॄणां कल्याणाय च भवति किराते मङ्गलपद्यम्-

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं, प्रजासु वृत्तिं यमयुंक्त वेदितुम् ।
सवर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरचरः ।।
अस्य पद्यस्य वैशिष्ट्यम् -

अत्र वनेचरः दूतः। सुयोधनस्य शासनव्यवस्था ज्ञाता अस्ति। सुयोधनस्य राजनीतिं युधिष्ठिरं प्रति ब्रूते। अस्मिन् पद्ये प्रायेण सर्वेशब्दाः सौशब्दयम् इति। गुणयुक्ताः सन्ति यथा वर्णी तत्र इन् प्रत्ययः। लक्ष्मी तत्र इन् प्रत्ययः। युधिष्ठिरः इत्यत्र गवि युधिभ्यां स्थिरः इति षत्वम् अलुक् च। शौशब्धः

गुणत्वेन स्वीकरोति विद्यानाथः॥ प्रतापरुद्रयशोभूषणे। सशौष्ठवोदार्यविशेषशालिनीम् इति भारविः।

अत्र अलंकार विचार

अत्र केचित् वने वनेचरः इत्यत्र वृत्यनुप्रासं वदन्ति। किन्तु अस्ति छेकानुप्रासः। अत्र श्रुत्यानुप्रासोऽपि भवेत्। परिकरः, परिकराङ्कुरः, संसृष्टिः च स्युः। एवम् अलंकारयोजनां सर्वत्र द्रष्टव्या । तत्र प्रसादगुणः वैदर्भीरीति सुन्दरवर्णविन्यासरूप-शय्या च विभाति इति द्रष्टव्यम्।

माघः शिशुपालवधे अस्य पद्यस्य स्मरणं कृत्वा एवं लिखति यथा-

श्रियः पतिः श्रीमतिशासितुं जगत् जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।
वसन् ददर्शावतरन्तमम्बराद्, हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ।। इति

इतः ज्ञायते यत् माघः कृष्णभक्तः । भारविः च राष्ट्रभक्तः च । सुयोधनः इत्यत्र राष्ट्रभक्तः प्रतीयते । अत्र भारविः-आद्यभागे राजलक्ष्मी राष्ट्रलक्ष्मी राष्ट्रदेवतां स्मरति ।

वनेचरवर्णित सुयोधनस्य शासनव्यवस्था

सुयोधनः नयेन जगतीं समीहते । सः स्वयशः समग्रगुणसंपदा तनोति । सः नयेन पौरुषं वितनोति । अनुजीविनः प्रति साधुभावं प्रदर्शयति । सः त्रिगुणं समानं सेवते। तस्य साम्ना भवति । सत् क्रियां विना दानं न भवति जनस्य गुण दृष्ट्वा सत् क्रियां करोति । रिपौ सुतेऽपि वा समानं दण्डं तनोति। अस्य संपदः सुयोधनस्य उपकारितां सूचयन्ति । सुयोधनस्य सामदानदण्डभेदाः सदा सफलाः भवन्ति अश्वधनं गजधनं च आर्द्रतां नयति । कृषकाः सुखिनः आसन् । मेदिनी वसूनि सूते सैनिकाः राष्ट्रस्य हितकराः आसन् । फलानुमेयाः क्रियाकलापाः सर्वे राजानः अनुकूलाः आसन्। सः वृष्ट्यर्थं यज्ञं करोति स्म । सुन्दरशासकः सन् अपि भवतः युधिष्ठिरात् विभेति दुःखी च भवति। मम वचनं केवलं सुयोधनस्य सुशासनव्यवस्थासूचकम् अस्ति इति । सुयोधनराज्ये सैनिकाः प्रसन्नाः, राष्ट्रस्य कृते समर्पिताः च आसन इति वनेचरः वदति-

महौजसो मानधना धनार्चिता, धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः।
न संहतास्तस्य न भिन्नवृत्तयः, प्रियाणि वांछन्त्यसुभिः समीहितुम् ।। १.१९ ।

सुयोधनः सैनिकान् सम्मानेन धनेन च सन्तोषयति स्म। अतः सर्वे उत्साहेन राष्ट्रहिताय कार्यं कृतवन्तः। तथैव अस्माकं देशस्य सैनिकाः सुरक्षावलाः सुयोधनस्य सैन्यबलवत् भवन्ति । प्रशासकाः सुयोधनं च अनुकुर्वन्ति। अयं श्लोकः मम्मटस्य प्रियः।

गुप्तचरव्यवस्था - सुयोधनस्य गुप्तचराः सञ्चरिताः आसन्। यथा –

महीभृतां सञ्चरितैः चरैः क्रियाः, स वेदनिः शेषमशेषितः क्रियः ।
महोदयैः तस्य हितानुबन्धिभिः प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः ।। (१ /२०)

अत्र सुयोधनस्य परराष्ट्रवृत्तान्तज्ञानकौशलं वर्ण्यते । इतः ज्ञायते यथा पाटलेपुष्पम् अस्त । अर्थात् वाक्जालम् अस्ति। आम्रे पुष्पं फलं च वर्तते। पनसे केवलं फलमस्ति। सुयोधनः पनसवत् फलं सूचयति। अर्थात् सुयोधनस्य क्रियां प्रजाः फलेन जानन्ति। न ततः पूर्वम् । स प्रजारंजनत्वं फलेन सूचयति न तु वाक्जालेन। एवं शासकाः सुयोधनम् अनुकुर्वन्ति।

सुयोधनस्य शासनेन प्रीताः सन्तः अन्ये शासकाः तं कुर्वन्ति स्म । यथा-

न तेन सज्यं क्वचित् उद्यतं कृतं न वा कोपविजिह्नमाननम् ।
गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते, नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ।। (१.२१)

सुयोधनस्य शासने शासकानां प्रजानां मन्त्रीणां च आनुकूल्यम् आसीत् । यथा -

स किंसखा साधु न शास्ति यो धिपं हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभु ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेषु अमात्येषु च सर्वसंपदः ।। (१.५)

अस्य पदस्य उपदेशः परिवारं प्रति समाजं प्रति, राष्ट्रं प्रति विश्व प्रतिच अस्ति । ,

अत्र तुलसीदासवचनं यथा-

जहां सुमति तहं, सम्पत्ति नाना ।
जहाँ कुमति तह, विपति निदाना ।। इति

सुयोधनः न्यायवान् आसीत्

> विशङ्कमानः भवतः पराभवं नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः।
> दूरोदरच्छद्मजितां समीहते, नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः ।। (१.७)

सुयोधनः सम्राट् शक्तिशाली सन् अपि न्यायवतः युधिष्ठिरात् बिभेति। सः अन्यायेन राजलक्ष्मीं
जितवान् अतः इदानी न्यायेन राज्यं जेतुमिच्छति । सः अशान्तः अस्ति । अशान्तस्य कुतः सुखम् इति श्रीमद्भाग्वद्गीता वदति ।

सुयोधनस्य दण्डविधि व्यवस्था- स धर्मविप्लव दण्डेन दण्डयति। वसूनिवांउन्नवशीन मन्युना, स्वधर्म निवृत्तकारणः । गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपिवा निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् । (१.१३) अत्र सुयोधनः दण्डविधाने रिपौ सुते च भेदं न कृतवान्। सः समदर्शी आसीत् ।
अत्र गीतावचनम्-

> विद्या विनय सम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
> शूनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।। (५.१८)

सुयोधनस्य धार्मिकप्रवृत्ति

तत्र पुरोहिताः प्रसन्ना सम्मानभाजनाः आसन् । स यौवराज्ये नव यौवनद्धतं विधाय दुःशासनमिद्धशासनम्। स हवनं मुनिवत् कृतवान्। हवनेन वायुमण्डलं स्वच्छी भवति। हवनेन यज्ञेन वृष्टिः भवति इति । गीतायां गदितमस्ति-

> अन्नाद्भवन्तिभूतानि पर्यन्यादत्र संभवः ।
> यज्ञात् भवति पर्जन्यो यज्ञकर्मसमुद्भवः ।। (३.१४)

कृषिव्यवस्था

सुयोधनराज्ये प्रजावर्गः सुखी कृषकाः च वर्षावलम्बनाः न आसन् । अत्र जलसेचनव्यवस्था वर्णितास्ति।

> सुखेन लभ्या दधतः कृषीवलै, अकृष्टपच्या इव शस्य संपदः ।
> वितन्वति क्षेममदेवमातृका, श्चिराय तस्मिन् कुरवश्चकासति ।। इति (१.१७)

संप्रति राज्ञः अपि कृषकाणां कृते सुयोधनवत् सुव्यवस्थां कुर्वन्तु कृषकसमाजः एव देश मानदण्डः।
सुयोधनशासने गुणैः संपृक्ता मेदिनी बहुधनानि ददाति स्म । अत्र सुयोधनस्य प्रजारंजनमेव मूललक्ष्यम् आसीत् । सांप्रतिकशासकानां लक्ष्यं सुयोधनवत् भवतु । न प्रतिश्रुतिवागाडम्बरः भवतु। (१.१८)

द्रौपद्याः प्रेरकवचनम्

> ब्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
> प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्थथाविधानसंवृत्ताङ्गानिव इवेषवः ।। (१.३०)

अत्र अर्थगौरवं प्रतीयते यत् कपटीनाम् अपहरणकारीणां च कृते कपटाचरणं विधेयम् इति द्रौपदीवचनम्। अत्र युधिष्ठिरः कापुरुषः राष्ट्रशासने अयोग्यः इति सूचयति द्रौपदीवचनम्। क्षमागुणं मुनीनां धनं न तु राज्ञाम् इति । अथ क्षमामेव निरस्तविक्रम.. इतिपद्यम् ।
किरातार्जुनीयस्य विद्यार्थिनः अध्येतारः मनोहारिवचनाः राष्ट्ररक्षकाः, न्यायप्रियाः, धर्मचारिणः, परिश्रमिणः, स्वाध्यायशौला च भवेयुः । किराते राष्ट्रविज्ञानं मनोविज्ञानं कृषिविज्ञानं समाजविज्ञानं कलाविज्ञानं च विलसति । तत्र एतानि सर्वाणि राष्ट्रहिताय प्रजारञ्जनाय च सन्ति । किराते अन्तिमे मङ्गलाचरणे राजलक्ष्मीः बर्धनलिप्सा भारवेः प्रतीयते। किरातार्जुनीयस्य उपदेशवचनेन शासकाः नीतिनिपुणाः नीतिपरायणाः प्रजारंजकाः, भेदभावविमुखाः धर्मपरायणाः च भवेयुः । एवमेव किराते अर्थगौरवपूर्ण माहात्म्यं समाजकल्याणाय वर्तते।

सहायक ग्रन्थसूची

1. किरातार्जुनीयम्, नवलकिशोरकाङ्करः, जगदीश-संस्कृतपुस्तकालयः, जयपुरम्, संस्करणम् - प्रथम्, २०१६
2. २.श्रीमद्भगवद्गीता, गीताप्रेस्. गोरखपुरम्, २०१६
3. ३. शिशुपालवद्धम्,चौखम्वासंस्कृतसिरिज् २०१५
4. ४.संस्कृत अलङ्कार शास्त्र तत्त्व ओ समीक्षा, पश्चिमबङ्ग राज्य पुस्तक् पर्षत् (प्र.सं.) कोलकाता, २०१२